

MÜHARİBƏDƏN ƏZİYYƏT ÇƏKMİŞ ŞAĞİRDŁƏRİN RİFAHININ YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ MƏKTƏBİN ROLU

GÜNAY RÜSTƏMLİ, ADA universitetinin magistrantı, Ağdam rayon, Sarıcalı kənd tam orta məktəbin riyaziyyat müəllimi.

E-mail: rustemligunay91@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0007-4424-6618>

ZƏHRA ZEYNALOVA, ADA universitetinin magistrantı, Göygöl rayon, Texniki və Təbiət Fənləri təmayüllü liseyin direktoru.

E-mail: goygol_lisey@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0009-13077406>

NEYMƏT RÜSTƏMLİ, ADA universitetinin magistrantı, Ağdam rayon, 91 nömrəli tam orta məktəbin direktoru. E-mail: turksoylu@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0004-7834-1929>

Məqaləyə istinad:

Rüstəmli G., Zeynalova Z., Rüstəmli N. (2024). Mühəribədən əziyyət çəkmiş şagirdlərin rifahının yüksəldilməsində məktəbin rolu. *Azərbaycan məktəbi*. № 3 (708), səh. 69–83

DOI: 10.30546/32898065.2024.3.017

Məqalə tarixçəsi

Göndərilib: 31.04.2024

Qəbul edilib: 25.07.2024

ANNOTASIYA

Bu məqalədə Ağdam rayonunun keçmiş cəbhə xəttində yerləşən məktəblərdə mühəribə nəticəsində travma almış və mühəribədən əziyyət çəkmiş IX–XI sinif şagirdlərinin rifahının artırılmasında məktəbin rolu təhlil edilib. Aparılan sorğu əsasında “şagird emosiyaları” və “məktəb mühiti” başlıqları altında təqdim olunan suallar vasitəsilə şagirdlərin sosial, emosional və psixoloji vəziyyəti araşdırılıb. Araşdırma nəticəsində o qənaətə gəlinib ki, məktəblərdə tədris olunan fənlər və dərslərlə məşğələlərlə şagirdlərin mənəvi və intellektual rifahını yüksəltmək mümkündür.

Açar sözlər: Silahlı münaqişə, mühəribə travmaları, şagird rifahı, məktəbin rolu, Ağdam rayonu.

THE ROLE OF THE SCHOOL IN PROMOTING THE WELFARE OF WAR-AFFECTED STUDENTS

GUNAY RUSTAMLI, Master's Student, ADA University, Mathematics Teacher at Saricali Village Secondary School, Aghdam District.
E-mail: rustemligunay91@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0007-4424-6618>

ZAHRA ZEYNALOVA, Master's Student, ADA University, Director of the Technical and Natural Sciences-Oriented Lyceum, Goygol District.
E-mail: goygol_lisey@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0009-13077406>

NEYMAT RUSTAMLI, Master's Student, ADA University, Director of Secondary School No. 91, Aghdam District. E-mail: turksoylu@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0004-7834-1929>

To cite this article:

Rustamli G., Zeynalova Z., Rustamli N. (2024). The role of the school in promoting the welfare of war-affected students. *Azerbaijan Journal of Educational Studies*. Vol. 708, Issue III, pp. 69–83

DOI: 10.30546/32898065.2024.3.017

Article history

Received: 31.04.2024

Accepted: 25.07.2024

ABSTRACT

In this article, the role of schools located on the former frontline in the Aghdam district is analyzed in improving the well-being of students in grades IX to XI who have suffered trauma and hardships due to the war. Based on a survey conducted with students, their social, emotional, and psychological conditions were examined through questions presented under the headings "student emotions" and "school environment." The research findings suggest that it is possible to enhance students' moral and intellectual well-being through subjects taught in schools and extracurricular activities.

Keywords: Armed conflict, war traumas, student well-being, role of school, Aghdam region.

GİRİŞ

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT, 1990) Uşaq Hüquqları Konvensiyasının müvafiq bəndlərinə əsasən hər bir uşağın sağlam böyümək, yaşamaq və təhsil almaq hüququ yaşadığı dövlətin əsas öhdəliyidir. Lakin dünyanın bir çox yerlərində təhsilə təsir göstərən silahlı münaqişələr üzündən bu öhdəlikləri yerinə yetirmək mümkün olmur. Münaqişə bölgələrində təhsil davam etdirilsə də, bu, keyfiyyətə mənfi təsir edir. Müharibələr zamanı ya məktəblər dağıdılır, ya şagirdlər öldürülür, ya da onlar müharibəyə görə yaşadığı ərazini tərk edir və təhsil hüququndan məhrum olunur (Gencer, 2017). Dünyada hər il təxminən 250 milyon uşaq silahlı münaqişələrdən əziyyət çəkir. 75 milyon uşaq isə müharibə və münaqişələr üzündən təhsildən uzaq düşür (Maya Vafki, 2019). Münaqişə sona çatdıqdan sonra ərazilərdə basdırılan minalar və bombalar hər il dünyada minlərlə uşağın ölümünə və ya əlilliyinə səbəb olur (Gencer, 2017).

1988-ci ildən etibarən Azərbaycan və Ermənistan arasında baş verən silahlı münaqişələr dövründə sərhəddə və cəbhəyanı ərazilərdə yüzlərlə məktəbdə minlərlə şagird təhsil alıb. Bu məsələyə təkcə Ağdam regionu aspektindən baxdıqda görünür ki, işğaldan əvvəl Ağdam rayonunda (1993-cü ilə qədər) 2966 müəllimin işlədiyi və 29478 şagirdin təhsil aldığı 99 məktəb fəaliyyət göstərirdi (İbrahimova, 2022). Lakin rayon ərazisinin 70 faizi işğal olunandan sonra Ağdam rayonunun 20 kəndi 1993-cü ildən cəbhə xəttinə, bu kəndlərdəki məktəblər isə cəbhə xəttindəki təhsil ocağına çevrilib. Məktəblər müharibə zamanı hərbi hissə kimi istifadə olunub, atəşkəs dövründə isə dəfələrlə atəşlərin pozulması nəticəsində müəssisələr zərər görüb. 2016-cı ilin "Aprel döyüşləri"ndə və 2020-ci il "Vətən müharibəsi"ndə Ağdam rayonunun cəbhə xəttində yerləşən Sarıcalı, Qaradağlı, Məhrizli, Gülbəhərli kəndlərində və Baharlı qəsəbəsində yerləşən məktəblər artilleriya zərbəsi ilə dağıdılıb. Atəşkəs rejiminin pozulması zamanı 34 məktəbli erməni terrorunun və minaların qurbanı olub, onlardan 14-ü həlak olub, 20-si yaralanıb (İbrahimova, 2022).

Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsi cəbhə bölgəsinə çevrilən Ağdam rayonunda yuxarıda ifadə edildiyi kimi təhsilin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə mənfi təsiri olub. Bu təsiri sadəcə fiziki və ya maddi olaraq qəbul etmək doğru olmaz. Belə ki, mənəvi və psixoloji təsirləri uzun müddət qalıcı olub və olmaqdadır.

PROBLEM

Qarabağ münaqişəsi zamanı şagirdlərin təhsildən uzaqlaşması məktəblərinin silahlı hücumla məruz qalması onların emosional və psixoloji rifahına mənfi təsir edib. Bu təsirlər nəticəsində onların akademik nəticələri zəifləyib, məktəblərdə mənfi davranış göstərənlərin kəmiyyəti artıb. Məktəb isə bu problemlərə həll tapmaqda çətinlik çəkir (Karakoç, 2022).

TƏDQIQATIN MƏQSƏDİ

Bu layihənin məqsədi Ağdam rayonunda köhnə cəbhə xəttində yerləşən kəndlərdə şagirdlərin rifah səviyyəsini öyrənmək, onların əhval-ruhiyyəsinin yaxşılaşdırılmasında məktəbin rolunu müəyyən etmək və mövcud vəziyyətə uyğun təkliflər verməkdir. Məktəblərdə şagirdlərin rifahının öyrənilməsi üçün bir çox ölkələrdə müxtəlif vaxtlarda tədqiqatlar aparılıb. Təbii ki, coğrafi məkan, zaman, sosial, siyasi və iqtisadi vəziyyət baxımından fərqli nəticələr əldə olunub (Jordans və başqaları, 2018). Ancaq Azərbaycanda şagirdlərin rifahının öyrənilməsi ilə bağlı əhatəli və data əsaslı tədqiqat işi mövcud deyil. Bu tədqiqatın məqsədi həm müharibədən əziyyət çəkən şagirdlərin rifahını öyrənmək, həm rifahın yüksəldilməsi üçün təhsilin tərəflərinin nələr edə biləcəyini müəyyən etmək, həm də şagirdlərdə müharibə travması səbəbi ilə yaranan problemlərin qarşısının alınması üçün təkliflər verməkdir.

TƏDQIQAT SUALI

Tədqiqat zamanı problemləri müəyyən etmək və qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq üçün

aşağıdakı tədqiqat suallarından istifadə olunub:

1.4.1. Müharibədən əziyyət çəkmiş şagirdlərin rifah səviyyəsi necədir?

1.4.2. Məktəbdəki hansı amillər şagird rifahına təsir edir?

ƏDƏBİYYAT İCMALI

Tədqiqat layihəsinin mövzusu ilə bağlı əldə olunan ədəbiyyatlar təhlil edilib. Belə ki, müxtəlif mənbələrdə-məqalə, kitab, jurnal və hesabat-lardan əldə edilən məlumatları aşağıdakı başlıqlar şəklində təqdim etmək mümkündür:

1. Silahlı münaqişə və təhsil. Müharibələr və silahlı münaqişələr dünyanın müxtəlif bölgələrində insanların yaşamaq və təhsil almaq hüququnu əlindən alır (Baran, 2021). Bu münaqişələr təhsilə mənfi təsir göstərir, şagird və müəllimlərin ölümü və yaralanması, məktəblərin dağıdılması kimi nəticələrə səbəb olur. UNICEF-in hesabatına görə, Cənubi Sudanda müharibə məktəblərin dağıdılması və talan edilməsi, müəllim və şagirdlərin zorakılığa məruz qalması ilə nəticələnib (UNICEF, 2017). Yaxın Şərqdə, Suriyadakı müharibə nəticəsində məktəbyaşlı suriyalı qaçqınların sayı artıb və Türkiyədə təhsil almayan (ala bilməyən) suriyalı uşaqların 41 faizi məktəbdən kənarda qalıb (Muthanna et al., 2022). İraqda isə silahlı qarşıdurmalar təhsildə ciddi problemlərə səbəb olub, bir çox şagirdlər təhsildən yayınıb (UNICEF, 2015). Yəməndə müharibə nəticəsində minlərlə məktəb bağlanıb və təhsil infrastrukturunu ciddi zərər görüb. Türkiyədə də PKK və digər terror təşkilatlarının fəaliyyəti təhsilə mənfi təsir göstərib (Bilgin, 2014). Müharibə və münaqişələr uşaqların təhsil hüquqlarını pozur və humanitar yardım agentlikləri bu sahədə kifayət qədər iş görə bilmir (Maya Vafkı, 2019). Ermənistan və Azərbaycan arasında münaqişələr zamanı da bir çox məktəb dağıdılıb və təhsil infrastrukturunu zədələnib (GCPEA, 2022).

2. Müharibə travmaları. Müharibələrin dağıdıcı nəticələri uzun illərdir ki, müşahidə olunan kütləvi travma kimi qalmaqdadır. Müharibələr yalnız iştirak edən ölkələrə deyil, coğrafi və mədəni əlaqəsi olmayan digər ölkələrə

də mənfi təsir göstərə bilir (Karakoç, 2022). Ən çox təsir görən isə uşaqlar və yeniyetmələrdir. Onlar zorakılığa məruz qalır və yardıma məhtac vəziyyətə düşürlər. Qaçqın uşaqların təhsil səviyyəsi dünyadakı orta səviyyədən aşağıdır, ibtidai və orta məktəbə davamiyyətləri isə daha da azdır (Kılıç & Özkör, 2019). Cənubi Sudanda vətəndaş müharibəsi zamanı məktəblərə və təhsil işçilərinə ciddi ziyan dəyib, şagirdlər girov götürülüb və zorla döyüslərə cəlb olunub, məktəbyaşlı qızlar isə cinsi zorakılığa məruz qalıb (Baran, 2020).

Azərbaycanda 44 günlük müharibədən zərər çəkən şagirdlərə dəstək üçün müəllimlərə təlimlər keçirilib (ARTİ, 2021). Münaqişə bölgələrində uşaqlar təhlükə ilə üz-üzədir və zorakılıq həyat tərzinə çevrilib. Müharibələr emosional və psixoloji problemlərə səbəb olur və uşaqların inkişafına mənfi təsir göstərir (Bilgin, 2014). Köçkün uşaqların motivasiyası azalır və uyğunlaşma prosesi çətinləşir (Gencer, 2017). Müharibə zamanı və ondan sonra uşaqların və yeniyetmələrin cəmiyyətə qarşı aqressiv davranışları artır (Karakoç, 2022). Məcburi köçlərdən ən çox zərər çəkənlər qadınlar və uşaqlardır. Onlar sosial mühitlərini, ailələrini itirir və psixoloji problemlər yaşayırlar (Eroğlu, 2020). Müharibədən qaynaqlanan travma və travma sonrası stress pozğunluğu uşaqların akademik və koqnitiv inkişafına mənfi təsir edir. Müharibə kontekstində uşaqların depressiya, narahatlıq və digər psixoloji problemlərlə üzləşməsi geniş müşahidə edilir (Eroğlu, 2020). Uşaqların sağlamlığı kompleks təsirə məruz qaldıqda, təhsilə çıxışın olmaması onların müdafiəsi və rifahı üçün riskləri artırır. Məktəbə davamiyyət psixoloji və sosial tarazlıq hissini bərpa etməyə kömək edir və sosial dəstəklə təmin edir (Babayeva & Öməröva, 2022).

3. Şagird rifahında məktəbin rolu. Bayramlı (2023) qeyd edir ki, sağlam xarakterə malik şəxsiyyətin formalaşdırılması ailə, məktəb və cəmiyyətin əsas məqsədlərindən biridir. Bu prosesdə məktəbin rolu xüsusilə əhəmiyyətlidir, çünki məktəblər həm baza təhsili təmin edir, həm də sosiallaşma məkanıdır. Məktəblərdə uşaqlar cəmiyyətin dəyərlərini və mədəni

xüsusiyyətlərini öyrənir, sosial bacarıqlarını inkişaf etdirir və gələcəkdə sağlam fərd kimi cəmiyyətə inteqrasiya olunurlar. Məktəblərin şagird rifahını təmin etməsi vacibdir, çünki bu onların akademik və sosial-emosional inkişafına müsbət təsir göstərir (Seden və başqaları, 2020). Aulia (2018) qeyd edir ki, məktəblər təhsil məqsədlərinə xidmət etməlidir, çünki təhsil cəmiyyətlərin iqtisadi, sosial və siyasi inkişafında mühüm rol oynayır. Müasir məktəblər şagirdlərin rifahını artırmaq üçün müəllim və valideyn əməkdaşlığına önəm verir. Ersoy və Kocaman (2021) bildirir ki, şagirdlərin rifahı məktəbdə müxtəlif peşəkarlar tərəfindən təmin edilir. Müxtəlif peşə sahiblərinin, xüsusən də sosial işçilərin məktəbdə rolu vacibdir, çünki onlar şagirdlərin rifahını artırmaq üçün müxtəlif dəstək proqramları həyata keçirirlər. Müəllimlərin sosial və emosional bilikləri şagirdlərin psixososial vəziyyətinə müsbət təsir göstərir və onların rifahını yaxşılaşdırır (UNICEF, 2016). Məktəblər münəqışə zonalarında və fəvqəladə hallarda da şagirdlərin rifahını qorumaq üçün xüsusi proqramlar həyata keçirir (Baker və başqaları, 2016). Azərbaycanda cəbhəyənı bölgələrdən olan valideynlər üçün psixi sağlamlıq və psixososial rifah üzrə vebinarlar təşkil olunub (ARTİ, 2021). Bu tədbirlər şagirdlərin psixoloji və emosional sağlamlığının inkişafına yönəlib.

METODOLOGIYA

Bu araşdırma Ağdam rayonunun köhnə cəbhə xəttində yerləşən məktəblərində müharibədən təsirlənən şagirdlərin rifahını tədqiq edir. Tədqiqat zamanı müharibə zonasında-köhnə cəbhə xəttində yerləşən 10 məktəbdə təhsil alan 782 nəfər IX, X və XI sinif şagirdlərinin rifah səviyyəsini müəyyən etmək üçün kəmiyyət metodundan istifadə edilib. Tədqiqat kəmiyyət yanaşmasının təsviri tədqiqat alt üsuluna aiddir. Bu üsul bir fenomenin populyasiyadakı durumu haqqında fikirlər verir, vəziyyəti təsvir edir (Şahbazov, 2019). Kəmiyyət metodunda tədqiqatçı rəqəmlərlə və ədədlərlə işləyir (Şahbazov, 2019). Tədqiqatda kəmiyyət yanaşmasını icra edərkən şagirdlərin rifah

səviyyələrini qiymətləndirmək üçün onlar arasında sorğu aparılıb.

TAPINTILAR

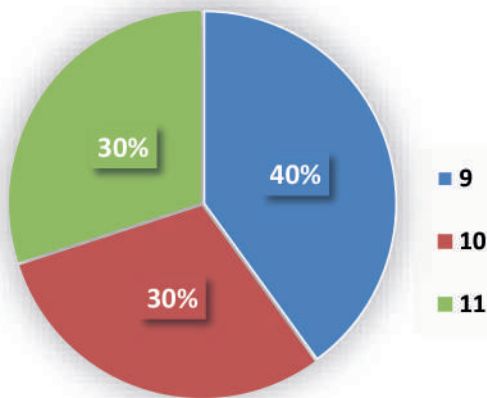
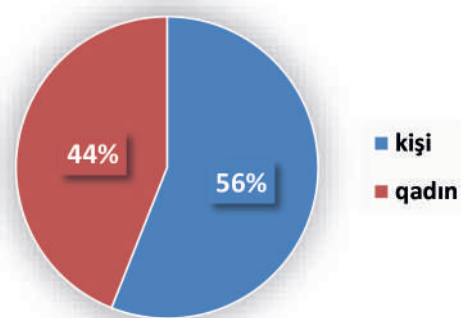
Bu araşdırmanın məqsədi müharibədən əziyyət çəkmiş şagirdlərin rifahının öyrənilməsi idi. Bunun üçün Ağdamın keçmiş cəbhəyənı ərazisində yerləşən, atəşkəs və müharibə zamanı hücumə məruz qalan 10 kənd məktəbinin IX, X və XI sinfində təhsil alan 782 şagird hədəf qrupu olaraq seçilib. Bu araşdırma layihəsində kəmiyyət metodundan istifadə edildiyi üçün şagirdlər 34 sualdan ibarət anket sorğusunu cavablandırırlar. Şagirdlərdən 716 nəfəri sorğuda iştirak edib. Suallar hədəf qrupuna iki başlıq altında (Şagird emosiyaları və məktəb mühiti) təqdim edilib.

1. Şagird emosiyaları

Bu bölmədə şagirdlərə təqdim olunan 18 sual onların hisslərini, emosiyalarını, özlərini necə hiss etmələrini, xoşbəxtlik və həyatdan məmnunluq dərəcəsini müəyyən etmək üçün nəzərdə tutulub. Bununla əlaqədar Beynəlxalq Şagird Qiymətləndirmə Proqramına (PISA, 2022) nəzər saldıqda görürük ki, sorğuda iştirak edən azərbaycanlı şagirdlərin 75 faizi məktəbdə özünə asanlıqla dost tapa bildiyini deyib. Eyni qədər şagird isə özünü məktəbinə aid hiss edir. Bu göstəricilər İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İƏİT) ölkələri üzrə də eyni səviyyədədir. Ancaq azərbaycanlı şagirdlər arasında məktəbdə özünü yalnız hiss edənlərin göstəricisi 25 faizdir. Bu da İƏİT ölkələri ilə müqayisədə 16 faiz daha yüksəkdir. Eləcə də Ağdam rayonunda müharibədən əziyyət çəkmiş şagirdlərin rifahını öyrənmək üçün keçirilmiş sorğunun nəticəsi PISA sorğusunun nəticələri ilə oxşarlıq təşkil edir.

Qrafik 1-ə baxdıqda görürük ki, hədəf seçilən 10 məktəbdə təhsil alan 782 nəfər IX, X və XI sinif şagirddən 716 nəfəri sorğuda iştirak edib. Sorğuda iştirak edənlərin 40 faizi IX sinif, 30 faizi X sinif, 30 faizi isə XI sinif şagirdidir.

Qrafik 2-də sorğuda iştirak edənlərin cins bölgüsünə baxdıqda görürük ki, respondentlərin 56 faizi qadın, 44 faizi isə kişidir.

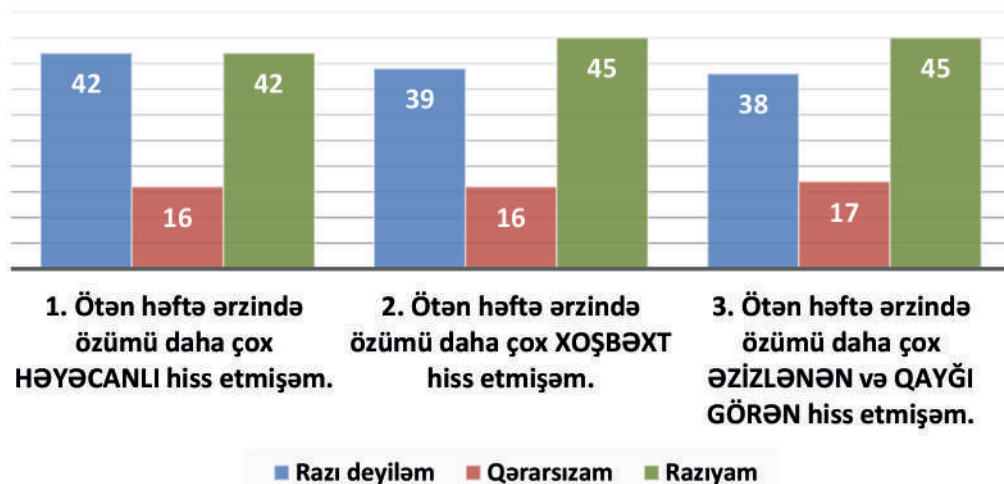
Qrafik 1 Respondentlərin təhsil aldıkları sinif**Qrafik 2** Respondentlərin cins kateqoriyası

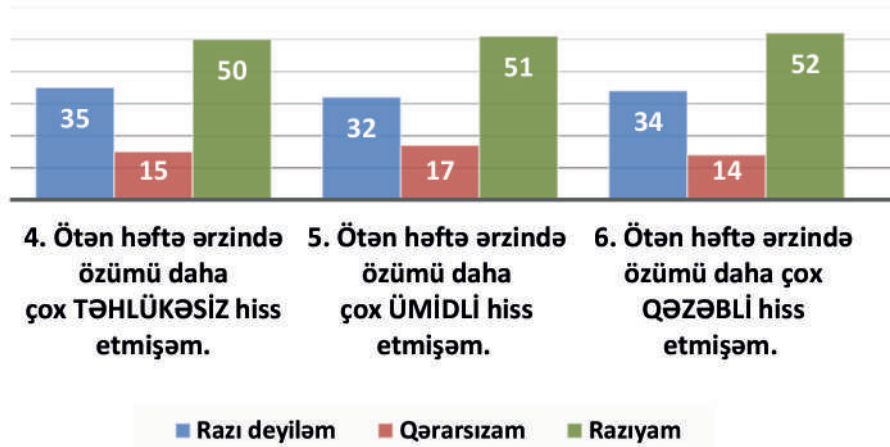
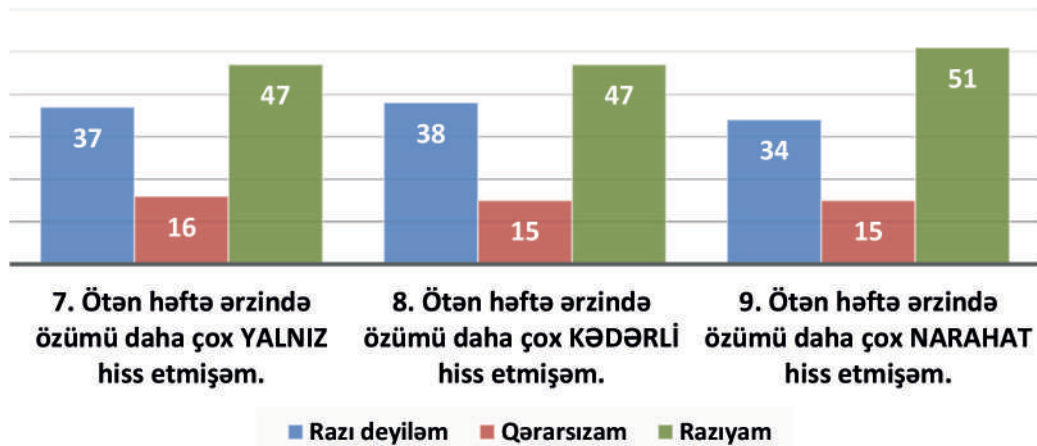
Qrafik 3-də birinci suala cavab verən şagirdlərin 42 faizi həyəcanlı olmadığını, 16 faizi bu suala cavab verməkdə qərarlı qaldığını, 42 faizi isə özünü həyəcanlı hiss etdiyini bildirib. İkinci sualı cavablandıran şagirdlərin 39 faizi özünü xoşbəxt hiss etmədiyini, 16 faizi bu suala cavab verməkdə qərarlı olduğunu, 45 faizi isə özünü xoşbəxt hiss etdiyini vurğulayıb. Üçüncü suala cavab verən şagirdlərin 38 faizi özünü əzizlənən və qayğı görən hiss etmədiyini, 17 faizi bu suala cavab verməkdə qərarlı olduğunu, 45 faizi isə özünü əzizlənən və qayğı görən hiss etdiyini bildirib.

4-cü qrafikdə suallar üzrə cavablar aşağıdakı kimi əks olunub. Dördüncü suala cavab verən

şagirdlərin 35 faizi özünü təhlükəsizlikdə hiss etmədiyini, 15 faizi bu suala cavab verməkdə qərarlı qaldığını, 50 faizi isə özünü təhlükəsizlikdə hiss etdiyini vurğulayıb. Beşinci suala cavab verən şagirdlərin 32 faizi özlərini ümitsiz hiss etdiyini, 17 faizi bu suala cavab verməkdə çətinlik çəkdiyini, 51 faizi isə özünü ümidli hiss etdiyini bildirib. Altıncı suala cavab verənlərin 34 faizi özünü qəzəbli hiss etmədiyini, 14 faizi bu suala cavab verməkdə tərəddüd etdiyini, 52 faizi isə özünü qəzəbli hiss etdiyini bildirib.

5-ci qrafikdə yeddinci sualı cavablandırarkən şagirdlərin 37 faizi özünü yalnız hiss etmədiyini, 16 faizi bu suala cavab verməkdə qərarlı olduğunu, 47 faizi isə özünü yalnız hiss etdiyini

Qrafik 3 Şagird emosiyaları

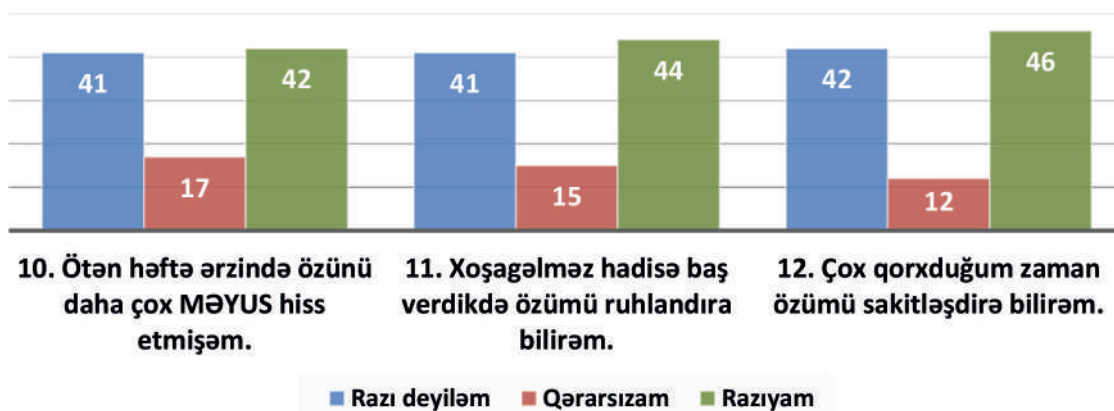
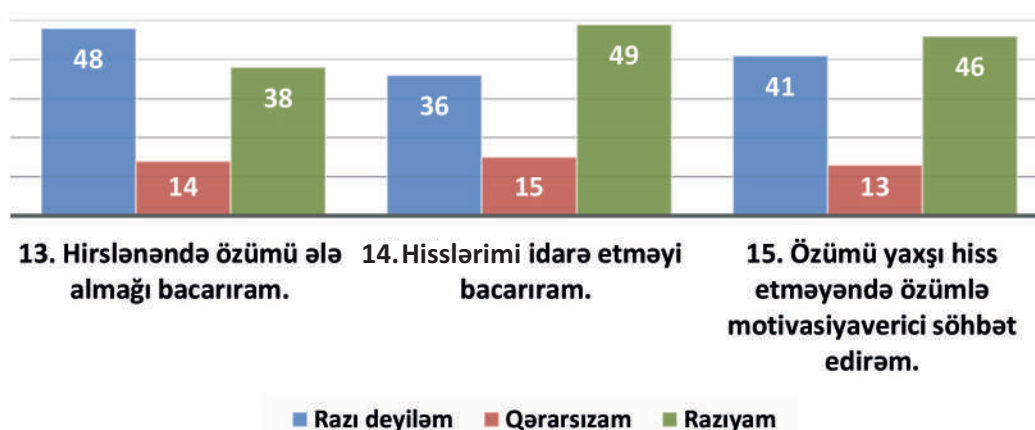
Qrafik 4 Şagird emosiyaları**Qrafik 5** Şagird emosiyaları

təsdiq edib. Səkkizinci sualı cavablandıran şagirdlərin 38 faizi özünü kədərli hiss etmədiyini, 15 faizi isə bu sualı cavablandırmaqda qərarlı olduğunu, 47 faizi isə özünü kədərli hiss etdiyini qeyd edib. Doqquzuncu suala cavab verənlərin 34 faizi özünü narahat hiss etmədiyini, 15 faizi bu suala cavab verməkdə çətinlik çəkdiyini, 51 faizi isə özünü narahat hiss etdiyini vurğulayıb.

6-cı qrafikdə onuncu sualı cavablandıran şagirdlərin 41 faizi özünü məyus hiss etmədiyini, 17 faizi bu suala cavab verməkdə tərəddüd etdiyini, 42 faizi isə özünü məyus hiss etdiyini bildirib. On birinci sualı cavablandıran şagirdlərin 41 faizi xoşagəlməz hadisə olanda özünü ələ

almağı bacarmadığını, 15 faizi bu sualı cavablandırmaqda çətinlik çəkdiyini, 44 faizi isə özünü ələ almağı bacardığını vurğulayır. On ikinci sualı cavablandıran şagirdlərin 42 faizi qorxanda özünü sakitləşdirməyi bacarmadığını, 12 faizi bu sualı cavablandırmaqda tərəddüd etdiyini, 46 faizi isə qorxanda özünü sakitləşdirməyi bacardığını qeyd edib.

7-ci qrafikdən on üçüncü sualı cavablandıran şagirdlərin 48 faizi hirsənəndə özünü ələ almağı bacarmadığını, 14 faizi bu suala cavab verməkdə qərarlı qaldığını, 38 faizi isə hirsənəndə özünü sakitləşdirməyi bacardığını vurğulayıb. On dördüncü suala cavab verənlərin 36 faizi

Qrafik 6 Şagird emosiyaları**Qrafik 7** Şagird emosiyaları

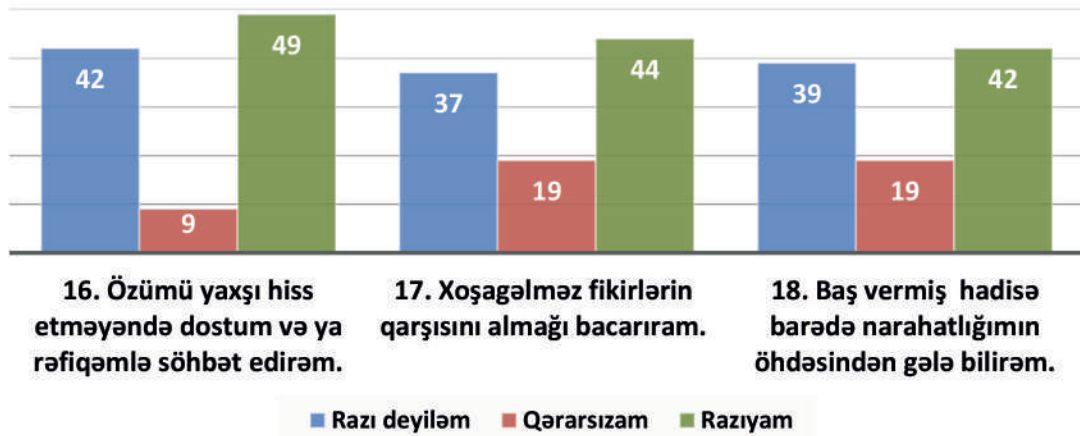
hisslərini idarə etməyi bacarmadığını, 15 faizi bu sualı cavablandırmaqda çətinlik çəkdiyini, 49 faizi isə hissələrini idarə etməyi bacardığını qeyd edib. On beşinci sualı cavablandıran şagirdlərin 41 faizi özünü yaxşı hiss etmədikdə özü ilə motivasiyaverici söhbət apara bilmədiyini, 13 faiz şagird bu suala cavab verməkdə qərarlı olduğunu, 46 faiz şagird isə özünü yaxşı hiss etmədikdə özü ilə motivasiyaverici söhbət aparmağı bacardığını vurğulayıb.

8-ci qrafikdə on altıncı sualı cavablandıran şagirdlərin 42 faizi qeyd edib ki, özümü yaxşı hiss etmədikdə dostum və ya rəfiqəmlə söhbət etməyi bacarmıram. 9 faiz şagird bu suala cavab verməkdə qərarlı qaldığını, 49 faiz şagird isə özünü yaxşı hiss etmədikdə dostu və ya rəfiqəsi

ilə söhbət etdiyini bildirib. On yeddinci sualı cavablandıran respondentlərin 37 faizi xoşagəlməz fikirlərin qarşısını almağı bacarmadığını vurğulayıb. 19 faiz şagird bu suala cavab verməkdə çətinlik çəkdiyini, 44 faizi isə xoşagəlməz fikirlər zamanı bunun qarşısını almağı bacardığını qeyd edib. On səkkizinci sualı cavablandıranların 39 faizi baş vermiş hadisə barəsində narahatlığının öhdəsindən gəlməyi bacarmadığını, 19 faizi bu sualı cavablandırmaqda qərarlı olduğunu, 42 faizi isə hadisə baş verdikdə narahatlığının öhdəsindən gəlməyi bacardığını vurğulayıb.

2. Məktəb mühiti

Məktəbdə və məktəbdəkənar mühitdə şagirdlərin bir-biri ilə əməkdaşlığı, müəllimlərlə

Qrafik 8 Şagird emosiyaları

və əməkdaşlarla münasibətlər, məktəbin şagirdlər üçün sevilən, təhlükəsiz bir yer olub, olmadığını 19-34-cü suallar vasitəsi ilə öyrənmək mümkün olub. Belə ki, sorğunun nəticələri Azərbaycanda keçirilmiş Beynəlxalq Qiymətləndirmənin (PISA, 2022) nəticələri ilə üst-üstə düşür. PISA-nın sorğusunda iştirak edən azərbaycanlı şagirdlərin 23 faizi bildirib ki, onlar məktəbə gedərkən və məktəbdə özlərini təhlükəsiz hiss etmirlər. Müqayisə üçün bildirək ki, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı ölkələri üzrə eyni göstərici cəmi 8 faizdir. Yəni Azərbaycanda qeydə alınan göstərici İƏİT ölkələri ilə müqayisədə təxminən üç dəfə yüksəkdir.

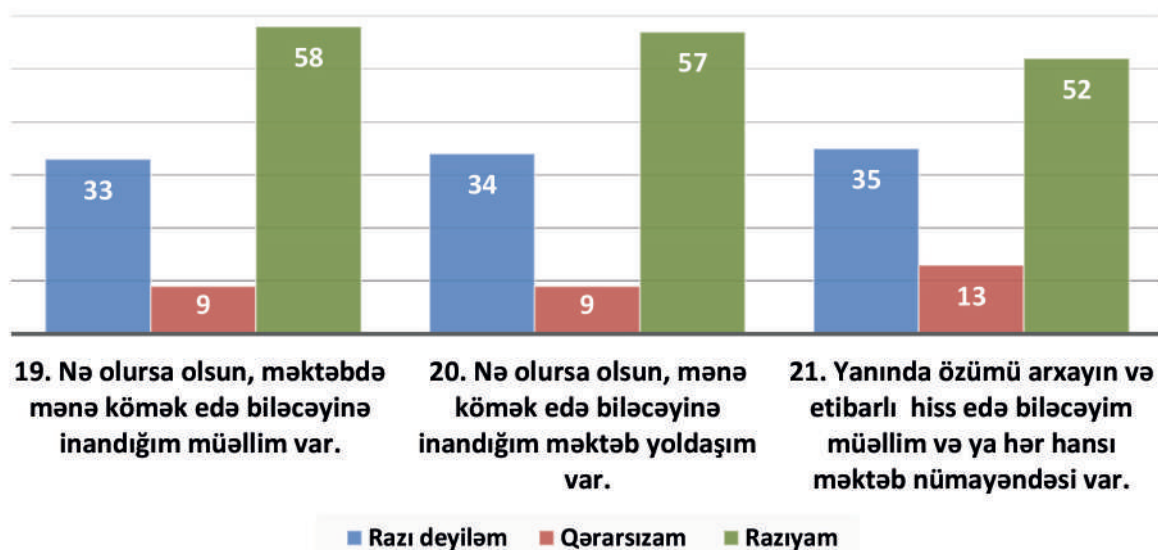
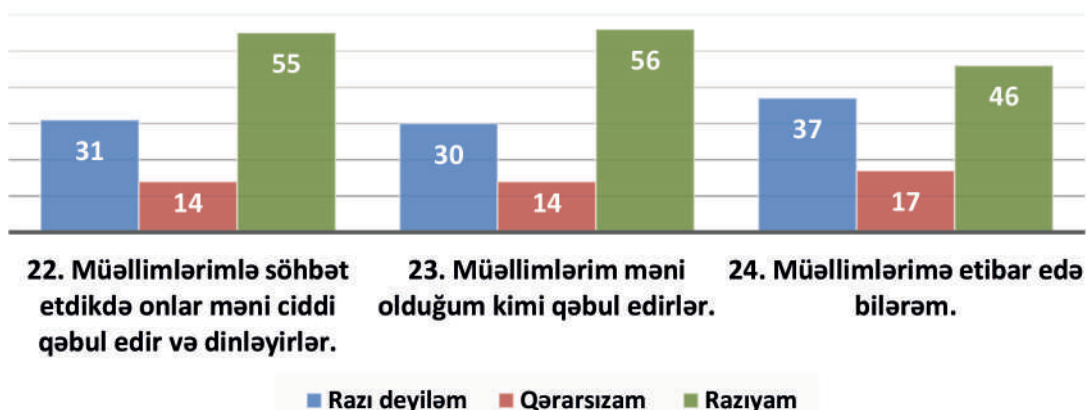
Azərbaycanla bağlı diqqət çəkən məqamlardan biri də şagirdlərin, hətta sinif otağında belə özlərini təhlükəsiz hiss etməmə göstəricisinin yüksək olması ilə bağlıdır. Azərbaycandan sorğuya qatılan şagirdlərin 20 faizi sinif otaqlarında özlərini təhlükəsiz hiss etmədiyini bildirib. Bu göstərici üzrə sorğuya qatılan ölkələr arasında ən yüksək nəticə Azərbaycanda qeydə alınıb. Sinifdə özünü təhlükəsizlikdə hiss etməyənlərin göstəricisi İƏİT ölkələri üzrə ortalama 7 faizdir.

Əksər dünya ölkələrində olduğu kimi, bizdə də məktəblər şagirdlərin istək və arzularına deyil, şagirdlər məktəblərin standartlarına uyğunlaşdırılıb (Kinley və başqaları, 2020).

Nəticədə şagirdlərin əksəriyyəti məktəbdə xoşbəxt deyillər, özlərini təhlükəsiz mühitdə hiss etmirlər və ən əsası, dərslə həvəssiz gəlirlər (PISA, 2022).

9-cu qrafikdə on doqquzuncu sualı cavablandıran şagirdlərin 33 faizi məktəbdə ona kömək edə biləcək müəlliminin və ya məktəbin başqa bir əməkdaşının olmadığını, 9 faizi bu suala cavab verməkdə çətinlik çəkdiyini, 58 faizi isə belə şəxslərin olduğunu düşünür. İyirminci suala cavab verən şagirdlərin 34 faizi məktəbdə inandığı bir yoldaşının olmadığını, 9 faizi bu suala cavab verməkdə çətinlik çəkdiyini, 57 faizi isə inandığı bir yoldaşının olduğunu vurğulayıb. İyirmi birinci suala cavab verən şagirdlərin 35 faizi məktəbdə özünü yanında arxayın və etibarlı hiss edəcəyi bir şəxsin olmadığını, 13 faizi bu suala cavab verməkdə çətinlik çəkmədiyini, 52 faizi isə belə bir şəxsin olduğunu düşünür.

10-cu qrafikdə iyirmi ikinci suala cavab verən şagirdlərin 31 faizi onun məktəbdə dinləyib ciddi qəbul edən müəllimlərinin olmadığını, 14 faizi bu suala cavab verməkdə çətinlik çəkdiyini, 55 faizi isə müəllimlərinin onu dinləyib ciddi qəbul etdiyini bildirib. İyirmi üçüncü sualı cavablandıran şagirdlərin 30 faizi müəllimlərinin onu olduğu kimi qəbul etmədiyini, 14 faizi bu suala cavab verməkdə çətinlik çəkdiyini, 56 faizi isə müəllimlərinin onu olduğu kimi qəbul

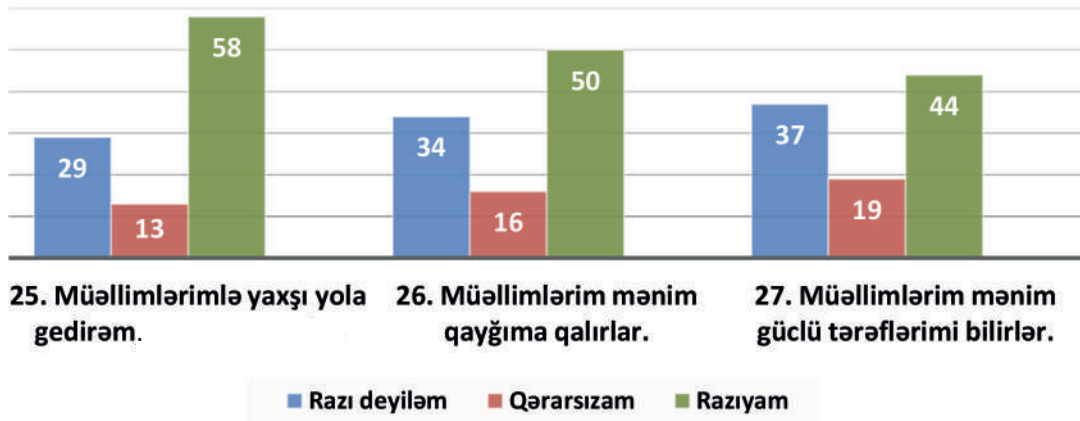
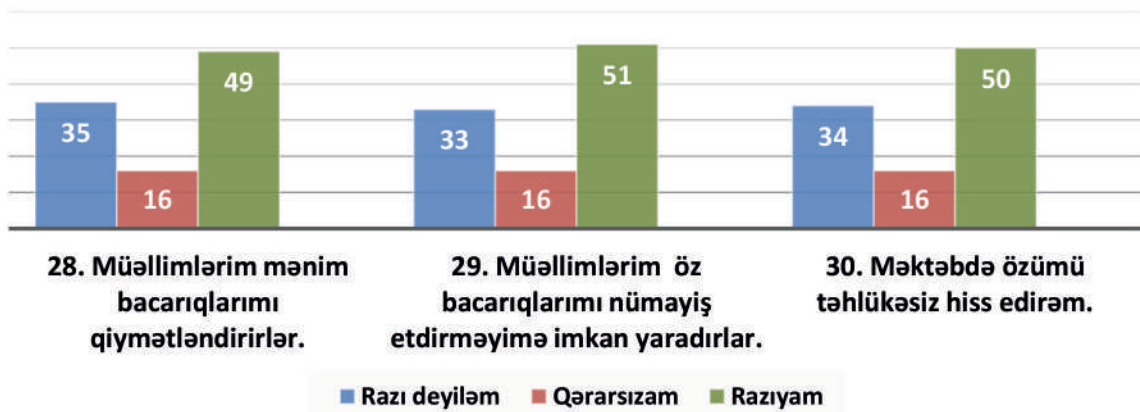
Qrafik 9 Məktəb mühiti**Qrafik 10** Məktəb mühiti

etdiyini qeyd edib. İyirmi dördüncü sualı cavablandıran şagirdlərin 37 faizi müəllimlərinə etibar edə bilmədiyini, 17 faizi bu suala cavab verməkdə qərarlı olduqunu, 46 faizi isə müəllimlərinə etibar etdiyini vurğulayıb.

11-ci qrafikdə iyirmi beşinci sualı cavablandıran şagirdlərin 29 faizi müəllimlərlə münasibətinin yaxşı olmadığını, 13 faizi bu suala cavab verməkdə tərəddüd etdiyini, 58 faizi isə yaxşı olduğunu bildirib. İyirmi altıncı sualı cavablandıran şagirdlərin 34 faizi müəllimlərin onun qayğısına qalmadığını, 16 faizi bu suala cavab verməkdə çətinlik çəkdiyini,

50 faizi isə qayğısına qaldığını qeyd edib. İyirmi yeddinci suala cavab verən şagirdlərin 37 faizi müəllimlərinin onun güclü tərəflərini bilmədiyini, 19 faizi bu suala cavab verməkdə qərarlı olduqunu, 44 faizi isə güclü tərəfini bildiyini vurğulayıb.

12-ci qrafikdə iyirmi səkkizinci sualı cavablandıran şagirdlərin 35 faizi müəllimlərin onun bacarıqlarını qiymətləndirmədiyini, 16 faizi bu suala cavab verməkdə qərarlı qaldığını, 49 faizi isə qiymətləndirdiyini bildirib. İyirmi doqquzuncu suala cavab verən şagirdlərin 33 faizi müəllimlərin onun bacarıqlarını nümayiş

Qrafik 11 Məktəb mühiti**Qrafik 12** Məktəb mühiti

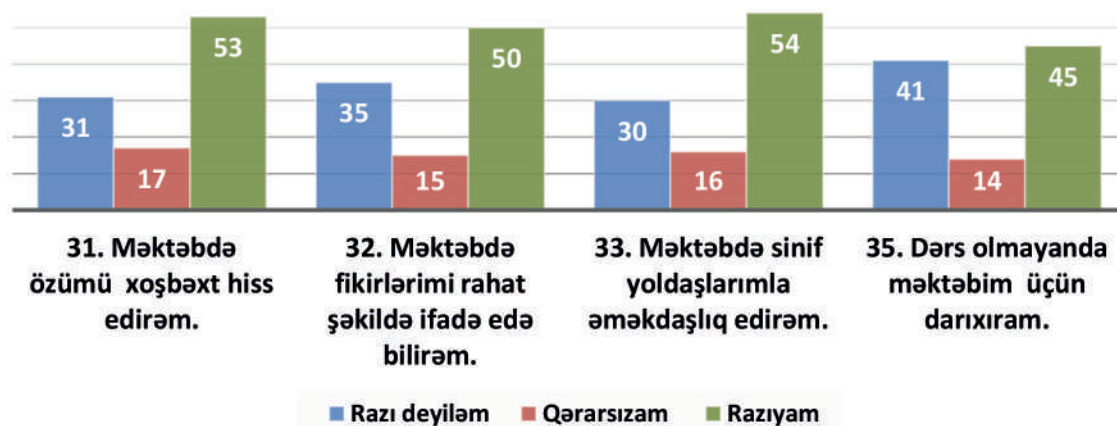
etdirməsinə imkan vermədiyini, 16 faizi bu suala cavab verməkdə çətinlik çəkdiyini, 51 faizi isə imkan yaratdığını qeyd edib. Otuzuncu suala cavab verən şagirdlərin 34 faizi məktəbdə özünü təhlükəsizlikdə hiss etmədiyini, 16 faizi bu suala cavab tapmaqda çətinlik çəkdiyini, 50 faizi isə təhlükəsizlikdə hiss etdiyini bildirib.

13-cü qrafikdə otuz birinci suala cavab verənlərin 31 faizi özünü məktəbdə xoşbəxt hiss etmədiyini, 17 faizi bu suala cavab verməkdə qərarlı qaldığını, 53 faizi isə xoşbəxt hiss etdiyini vurğulayıb. Otuz ikinci sualı cavablandıran şagirdlərin 35 faizi məktəbdə fikirlərini rahat şəkildə ifadə edə bilmədiyini, 15 faizi bu suala cavab verməkdə qərarlı olduğunu, 50 faizi isə rahat şəkildə ifadə edə bildiyini

qeyd edib. Otuz üçüncü sualı cavablandıran şagirdlərin 30 faizi məktəbdə sinif yoldaşları ilə əməkdaşlıq etmədiyini, 16 faizi bu suala cavab verməkdə çətinlik çəkdiyini, 54 faizi isə sinif yoldaşları ilə əməkdaşlıq etdiyini bildirib. Otuz dördüncü suala cavab verən şagirdlərin 41 faizi dərslərin olmayanda məktəb üçün darıxdığını, 14 faizi bu suala cavab verməkdə qərarlı olduğunu, 45 faizi isə darıxdığını qeyd edib.

TƏKLİFLƏR

Təhsil cəmiyyətlərinin gələcəyinin planlaşdırılması, hazırlanması və ictimai həyatın yenidən qurulmasıdır (Baran, 2021). Bu günün məktəbi sabahın cəmiyyəti, bu günün məktəblisi isə

Qrafik 13 Məktəb mühiti

həmin cəmiyyətin bir fərdidir. İnsanın sosial varlıq olaraq yaşadığı cəmiyyətə, özünə və başqalarına qarşı müəyyən öhdəlikləri var (Muthanna və başqaları, 2022). Bu vəzifələrini dərk etmək, doğmaları ilə yanaşı, başqalarının da qayğısına qalmaq, əvvəlcə ailədə sonra isə məktəbdə aldığı tərbiyə və gördüyü münasibətlə mümkündür (Alemin, 2021). Buna əsasən deyə bilərik ki, müharibədən əziyyət çəkmiş şagirdlərin rifahının yüksəldilməsində ailə ilə bərabər, ən mühüm rolunu məktəb oynaya bilər (Aydoğan və Uygur, 2017). Ancaq sorğunun nəticəsi onu göstərir ki, istər “şagird emosiyaları”, istərsə də “məktəb mühiti” ilə bağlı sualları cavablandıran şagirdlərin ən azı 50 faizi hələ də müharibənin yaratdığı travmaları, psixoloji və emosional problemləri yaşamaqdadır. Ən xoşagəlməz hal da odur ki, həmin şagirdlər bu problemlərdən xilas olmaq üçün məktəbdə müəllimlərindən, psixoloqdan və məktəb yoldaşlarından lazımi dəstəyi ala bilmir. Aşağıdakı strategiyaları təcrübə zamanı istifadə etmək və sinifdə məhsuldar atmosferin olması üçün innovativ metod və yanaşmaları tətbiq etmək lazımdır (Sezgin, & Tınmaz, 2017).

1. Məktəbdə dəstəkləyici mühitin yaradılması. Hər şagirdin fərqli gücü, ehtiyacları və tələbləri var. Bu fərqlilikləri qəbul edib, ona uyğun fərqli öyrənmə üsullarına müraciət edilməlidir (Seden və başqaları, 2020). Buna görə də məktəb rəhbərliyi, müəllimlər, sinif

rəhbərləri, psixoloqlar şagirdlərin özlərini həm rahat, həm də təhlükəsiz hiss etmələri üçün səmimi və dəstəkləyici bir mühit yaratmağa çalışmalıdırlar.

2. Tədris prosesinə valideynlərin cəlb edilməsi. Məktəb personalı təhsilalanlara dəstək olmaq və onlara travma, psixoloji gərginliklərin öhdəsindən gəlməkdə kömək etmək üçün valideynlərlə birlikdə çalışmalıdır. Dərs prosesinin nizamlı və səmərəli gedişi üçün müəllimin bəzən qaydaları yumşaltması və birbaşa valideyni cəlb etməsi lazım gəlir (Jordans və başqaları, 2021).

3. Məktəbdə fiziki və emosional fəaliyyət. Bu cür fəaliyyətlər şagirdlərin rifahının yüksəldilməsi üçün əhəmiyyətli rol oynayır (Liu və başqaları, 2016). Müntəzəm fiziki fəaliyyətlə məşğul olan şagirdlər, adətən, stressin öhdəsindən daha yaxşı gələ bilirlər.

4. Məktəb şagirdlərin əyləncə və sosiallaşma məkanı kimi. Məlumdur ki, müharibədən əziyyət çəkən şagirdlərin yaşadığı Ağdam rayonunun kəndlərində məktəbdən başqa, şagirdlərin bir-biri ilə ünsiyyət quracağı bir yer, əyləncə mərkəzi, oyun salonu, istirahət parkı və digər sosial infrastruktur yoxdur. Məktəbin teatr, konsert, sərgi və s. kimi mədəni və sosial tədbirlər təşkil etməsi şagirdlərin incəsənətə maraq göstərməsinə, yeni insanlarla tanış olmalarına və sosial bacarıqlarının inkişafına kömək edə bilər.

5. Şagirdlərə stressin öhdəsindən gəlmək bacarıqlarının öyrədilməsi. Dünyada baş verən təbii fəlakət, pandemiya, müharibələr insanlar arasında psixoloji gərginliyə səbəb olur. Şagirdlərə stressin öhdəsindən gəlmək üçün bacarıqların öyrədilməsi, onların rifahının və öyrənmə vərdislərinin inkişafı üçün əhəmiyyətli bir addımdır (Sezgin və Tınmaz, 2017).

6. Məktəb əməkdaşlığın təməlidir. Məktəb əməkdaşlığı rəhbərlik, müəllim və şagirdlər arasında tərəfdaşlığa və birlikdə işləmə qabiliyyətinə əsaslanır. Bu məqsədlə müəllimlər şagirdlərin təcrübələrini, problemlərini və stresslərini bölüşmək üçün qrup müzakirələri təşkil edə bilirlər (Liu və başqaları, 2016).

7. Qərarların qəbulunda şagirdlərin iştirakı. Müəllimlər şagirdləri dərslərin hansı metod və üsulla təşkilinə, layihələrin seçilməsinə, tədqiqat mövzularının müəyyən edilməsinə və ya qiymətləndirmə metodlarının seçilməsi kimi qərarların qəbuluna cəlb edə bilər (Liu və başqaları, 2016).

8. Şagirdlərdə özünəinam və güclü tərəflərin dərk edilməsi. Müəllimlər şagirdlərə öz güclü tərəflərini tapmaqda kömək etmək üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə etməlidir. Bu, şagirdlərin öz bacarıqları, maraqları və məqsədləri haqqında onlarda aydın fikir yaradır (Vranda, 2015).

9. Məktəbdə seminar və master-klasların keçirilməsi. Məktəb rəhbərləri uğurlu rol modelləri və rifah sahəsində mütəxəssisləri seminarlar və master-klaslar keçirmək üçün dəvət edə bilirlər (Babayeva və Öməröva, 2021). Seminarlar və master-klasların keçirilməsi, müəllimlərin şagirdlərin psixoloji sağlamlığını dəstəkləmək, akademik nailiyyətlərini artırmaq, uğurlu rol modelləri ilə təmas qurmaq və rifah sahəsində mütəxəssislərdən dərslər almaq üçün effektiv bir yoldur (ARTİ, 2021).

10. İmtahan stressinə qarşı mübarizə strategiyası. Pozitiv düşüncələr və özəl sözlərlə özünü dəstəkləmək, ailə üzvlərindən və müəllimlərindən dəstək almaq imtahan stressinə qarşı mübarizədə əhəmiyyətli rol oynayır (Kinley və başqaları, 2020).

11. Məktəb idarəçilərinin və müəllimlərin təlimlərə cəlb olunması. Məktəb idarəçiləri və müəllimləri şagirdlərdə yaranmış müharibə travması, stressləri və diqqət problemləri ilə mübarizə aparmaq üçün təlimlərə cəlb olunmalıdır. Bu təlimlər məktəb rəhbərliyinə və müəllimlərə şagirdlərə dəstək olmaq, mənəvi və psixoloji yardım etmək üçün necə kömək edə biləcəyi barədə fərdi və kollektiv təcrübələr təqdim edəcəkdir (ARTİ, 2021).

NƏTİCƏ

Bu məqalədə müharibədən əziyyət çəkən şagirdlərin rifahının yüksəldilməsində məktəbin əhəmiyyətli rolu araşdırılıb. Müəyyən edilib ki, müharibənin mənfi təsirlərini yaşayan şagirdlər emosional, psixoloji və akademik çətinliklərlə üzləşirlər. Məktəbin bu şagirdlərə dəstək verməsi onların həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Buna görə də, müharibədən əziyyət çəkmiş şagirdlərin ehtiyaclarının nəzərə alınması və onların rifahının yüksəldilməsi üçün məktəbin müxtəlif metodlar və strategiyalar tətbiq etməsi çox vacibdir. Psixoloji dəstək proqramları, fərdi təhsil planları və icma dəstəyi kimi tədbirlər, şagirdlərin akademik və emosional inkişafını təmin etməyə xidmət edir. Bundan əlavə, müəllimlərin və məktəb personalının bu şagirdlərlə işləmək üçün lazımı təlim və resurslarla təmin edilməsi də əhəmiyyətlidir.

Apaşdığımız araşdırmaların nəticəsi olaraq belə qənaətə gəlirik ki, məktəblər müharibədən əziyyət çəkmiş şagirdlərin cəmiyyətə yenidən inteqrasiyası və rifahının artırılması üçün güclü bir vasitə kimi çıxış edə bilər. Məktəblərin dəstək verməsi, şagirdlərin gələcəkdə daha sağlam və məhsuldar fərd olmalarına kömək edir. Bu istiqamətdə daha çox tədqiqat və innovativ layihələrin həyata keçirilməsi zəruridir ki, müharibədən zərər çəkmiş şagirdlərin rifahı davamlı olaraq artırılsın.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- ¹ Alemin, E., & Bekce, F.Ö.Ç. (2021). Suriyeli göçmen çocukların eğitim gereksinimleri ve okula uyum süreçlerinde karşılaştıkları güçlükler. *Disiplinlerarası Çocuk Hakları Araştırmaları Dergisi*, (2), 55-72.
- ² Aulia, F. (2018). Improving student well-being in school. *Proceeding of Conference of Mental Health, Neuroscience, and Cyberpsychology*, October 14-15, Padang, Indonesia. <https://doi.org/10.32698/25275>
- ³ Aydoğan, O.B., & Uyğur, U.E. (2017). II Dünya savaşı sonrası İngiltere'de toplumsal hayat, sınıf sistemi ve yabancılaşma. *AÜDTCE, Antropoloji Dergisi*, 33, 109-121. https://doi.org/10.1501/antro_0000000343
- ⁴ Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu. (2021, aprel-may). Fövqəladə vəziyyət şəraitində uşaqlara və yeniyetmələrə məktəb əsaslı psixososial dəstəyin göstərilməsi. [https://www.arti.edu.az/nodupload/editor/files/Hesabat%20\(Aprel-may%202021\).pdf](https://www.arti.edu.az/nodupload/editor/files/Hesabat%20(Aprel-may%202021).pdf)
- ⁵ Babayeva, Ü., & Ömərova, N. (2022). Azərbaycanda məktəbəsaslı psixososial dəstək proqramı. <https://www.muallim.edu.az/news.php?id=21432>
- ⁶ Baran, M.A. (2021). Güney Sudan Cumhuriyeti'nde iç savaşın eğitime etkileri. *Uluslararası Liderlik Çalışmaları Dergisi: Kuram ve Uygulama*, 4 (1), 51-61.
- ⁷ Baker, J.A., Kamphaus, R.W., Horne, A., & Winsor, A.P. (2006). Evidence for population-based perspectives on children's behavioral adjustment and needs for service delivery in schools. *School Psychology Review*, 35, 31-46.
- ⁸ Bilgin, R. (2014). Çatışma ve şiddet ortamında büyüyen çocukların sorunu. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24 (1), 135-151. <https://doi.org/10.18069/fusbed.51605>
- ⁹ Bayramlı, R. (2023). Şəxsiyyətin formalaşmasında məktəbin rolu. *Füyuzat dərgisi*. <https://fuyuzat.az/seksiyyetin-formalasmasinda-mektebin-rolu>
- ¹⁰ BMT. (1990). Uşaq Hüquqları Konvensiyası.
- ¹¹ <https://www.coe.int/az/web/compass/convention-on-the-rights-of-the-child>
- ¹² Eroğlu, M. (2020). Etnik kimlik, savaş ve göç olgularının çocuklar və ergenler üzerindeki psixolojik etkileri. *Uluslararası Sosyal Bilgilerde Yeni Yaklaşımlar Dergisi*, 4 (1), 94-105. <https://doi.org/10.38015/sbyy.721964>
- ¹³ Ersoy, A.F., & Kocaman, F. (2021). Öğrenci refahına yönelik çalışmalarda okul sosyal hizmet uzmanları ve öğretmenlerin yetki sınırları. *Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (1), 79-92.
- ¹⁴ GCPEA. (2022). Education under attack. https://protectingeducation.org/wp-content/uploads/eua_2022_azerbaijan.pdf
- ¹⁵ Gencer, T.E. (2017). Göç ve eğitim ilişkisi üzerine bir değerlendirme: Suriyeli çocukların eğitim gereksinimi ve okullaşma süreçlerinde karşılaştıkları güçlükler. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10, 839-851. <http://dx.doi.org/10.17719/jisr.20175434652>
- ¹⁶ 15.İbrahimova, L. (2022, oktyabr 25-26). Kiçik ürəklərin böyük dərdləri. <https://525.az/news/204130-kicik-ureklerin-boyuk-derdleri>
- ¹⁷ ICRC. (2021). Nagorno-Karabakh conflict: Building mental health. <https://www.icrc.org/en/document/nagorno-karabakh-conflict-mental-health-resilience-communities>
- ¹⁸ İncekar, M.Ç., & Yıldız, S. (2022). Savaşın etkilenen çocukların sağlık sorunları: Sistematiğe derleme. *Yüksek İhtisas Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 3, 62-68. <https://doi.org/10.51261/yiu.2022.00049>
- ¹⁹ Jordans, M., Broek, M., Brown, F., Coetzee, A., Ellermeijer, R., Hartog, K., Steen, F., & Kenneth, E. (2018). Children affected by war: Towards an evidence based care system. In *Mental Health of Refugee and Conflict-Affected Populations* (pp. 261-281). https://doi.org/10.1007/978-3-319-97046-2_13
- ²⁰ Karakoç, S. (2022). Savaşın çocuklar üzerinde etkisi. *Klinik Psikiyatri Dergisi*, 25, 3-4. <http://doi.org/10.5505/kpd.2022.03323>
- ²¹ Kinley, S., Wangmo, S., & Dorji, D. (2020). Impact of classroom wellbeing on student learning: Bhutanese students' perceptions. *Journal of the International Society for Teacher Education*, 24(2).

- ²² Kılıç, G., & Özkor, D. (2019). Sureyli çocukların eğitimi araştırma raporu. Mavi Kalem Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği, 5, 1-65.
- ²³ Liu, W., Mei, J., Tian, L., & Huebner, E.S. (2016). Age and gender differences in the relation between school-related social support and well-being in school among students. Social Indicator Research. <https://doi.org/10.1007/s11205-015-0873-1>
- ²⁴ Maya Vakfı. (2019). Travmaya duyarlı okul programı. https://www.mayavakfi.org/wp-content/uploads/2020/09/FINAL_Maya-Vakfi-Travmaya-Duyarli-Okul-Programi-RAPOR.pdf
- ²⁵ Moulton, S., & Gehlbach, H. (2021, March 1). Panoram well-being survey. New York, USA.
- ²⁶ Muthanna, A., Almahfali, M., & Haider, A. (2022). The interaction of war impacts on education: Experiences of school teachers and leaders. Journal of Educational Sciences, 12 (10), 1-15. <https://doi.org/10.3390/educsci12100719>
- ²⁷ Programme for International Student Assessment (PISA). (2022). Baku (Azerbaijan) student performance. <https://www.oecd.org/publication/pisa-2022-results/country-notes/baku-azerbaijan-20c688c8/>
- ²⁸ Sezgin, F., & Tınmaz, A. (2017). Okulun sosyal sorumluluk rolü hakkında okul müdürü, sınıf ve sosyal bilgiler öğretmenlerinin görüşleri. TÜBAV Bilim Dergisi, 10 (2), 77-92.
- ²⁹ Şahbaz, İ. (2019). Tədqiqat metdoları: Sosial elmlər və biznes araşdırmaları. Bakı: TEAS Press Nəşriyyat evi.
- ³⁰ Şükürbəyli, İ., & Faiqoğlu, N. (2016). Qətl edilmiş uşaqlar. Bakı: Aspoliqraf nəşriyyatı.
- ³¹ Tian, L., Du, M., & Huebner, E.S. (2014). Effects of gratitude on elementary school students' subjective well-being in schools: The mediating role of prosocial behavior. Social Indicator Research, 122 (3), 887-904. <https://doi.org/10.1007/s11205-014-0712-9>
- ³² UNICEF. (2015). Syria Education Sector Analysis: The effects of the crisis on education in areas controlled by the government of Syria, 2010–2015.
- ³³ Vranda, M.N. (2015). Promotion of mental health and well-being of adolescents in schools: A NIMHANS model. J Psychiatry, 18, 303.